

Den fællestyske møntunion – prognosernes fallit!

Marleen Müller, cand.mag. i historie og tysk

1. Indledning

I kølvandet på den monetære, økonomiske og sociale union mellem de to tyske stater 1. juli 1990 har Østtyskland oplevet et drastisk sammenbrud i store dele af den oprindelige produktion, et tab som etableringen af ny produktion først efter fem år har formået at opveje. Den østtyske arbejdsløshed er fortsat katastrofal høj, og trods en kraftig østtysk vækst fra slutningen af 1991 hviler denne endnu ikke i sig selv, men subsidieres fortsat af bl.a. omfattende vesttysk finansierede investeringsfremmeforanstaltninger. De årlige kapitaloverførsler fra vest til øst er enorme, og med en resulterende fordobling af statsgælden samt et mærkbart øget skattetryk betaler Vesttyskland en høj pris for genforeningen. Det første års genforeningsboom i Vesttyskland ebbede hurtigt ud – siden har Østtysklands økonomiske afhængighed tilsyneladende lagt en dæmper på den vesttyske vækst.

Det er almindelig kendt og har længe været genstand for spot, at forbundskansler Kohl og regeringsapparatet i Bonn tog grundigt fejl, da man i foråret 1990 antog, at indførelsen af D-markens samt de retlige forudsætninger for markedsøkonomi i DDR ville udløse et østtysk *Wirtschaftswunder*, og at skattestigninger som instrument til finansiering af genforeningen derfor kunne udelukkes. Mindre

kendt er det, at forestillingen om et nært forestående *Wirtschaftswunder* ikke kun begrænsede sig til regeringen, men oprindelig rakte langt ind i oppositionens ledende rækker, ligesom den også kom til udtryk hos toneangivende økonomiske forskningsinstitutter.

2. Prognoserne for den økonomiske udvikling

I februar/marts 1990 fremførte SPD's finanspolitiske ordfører Ingrid Matthäus-Maier på linie med regeringen, at D-markens indførelse i DDR kombineret med økonomiske reformer ville blive »startskuddet til et *Wirtschaftswunder* i DDR«. ¹ Hun forudså – som regeringen – hævdede »overgangsproblemer«, dog at tabet af uproduktive arbejdspladser ville være forbundet med skabelsen af millioner af nye bæredygtige arbejdspladser. ² Matthäus-Maier så i genopbygningen af DDR og et forenet Tyskland et »konjunkturprogram af allerførste rang«, som ville forvandle Tyskland til verdens førende investeringsområde. ³ I lighed med regeringen mente hun ikke, at der var behov for skattestigninger: statens udgifter i forbindelse med enhedsprocessen skulle i vid udstrækning finansieres ved hjælp af besparelser og omfordelinger på de offentlige budgetter. ⁴

Selvom SPD's formand Hans-Jochen Vogel var hurtig til at erklære, at Matthäus-Maier repræsenterede målsætningen om en økonomisk og monetær union på hele partiets vegne,⁵ hører det imidlertid med til billedet, at der inden for SPD herskede en åbenlys tysklandspolitisk splittelse. Med den designerede kanslerkandidat Oskar Lafontaine i spidsen var et mindretal inden for SPD navnlig bestående af en del af partiets yngre ledere således imod en hurtig monetær union. De nærede i overensstemmelse hermed et udpræget pessimistisk syn på den kommende udvikling givet en hurtig økonomisk forening af de to tyske stater. Inden for SPD's ledelse var kritikken af Lafontaine og hans manglende begejstring for tysk enhed dog ikke til at overhøre, en kritik som navnlig kom til udtryk i forbindelse med det østtyske SPD's sviende nederlag ved folkekammervalget 18. marts 1990.⁶ Med til billedet hører også, at den mere eller mindre uforbeholdne optimisme inden for SPD med hensyn til den kommende udvikling i et økonomisk forenet Tyskland efterhånden svandt. Efter det østtyske folkekammervalg fokuserede den socialdemokratiske opposition således i stigende grad på spørgsmålet om de kommende offentlige udgifter i forbindelse med enhedsprocessen samt deres finansiering. Man anklagede regeringen for at fortie enhedens reelle pris samt for at være usolid i sin kreditfinansiering af de offentlige kapitaloverførsler til Østtyskland.⁷ Med SPD-oppositionens kritik af regeringens kalkulationer med hensyn til enhedens pris og finansiering fik partiets kanslerkandidat Oskar Lafontaine, der havde valgt at føre valgkamp på dette tema, opbakning fra sit bagland.⁸

Årsagen til, at den oprindelige optimisme inden for SPD snart blev overskygget af en række forbehold over for bl.a. regeringens finansieringspolitik i forbindelse med enhedsprocessen, skal næppe blot søges i konkrete finanspolitiske uoverensstemmelser mellem

SPD og regeringen. Den skal uden tvivl også søges i den omstændighed, at SPD ved søsterpartiets valgnederlag var blevet bekræftet i sin rolle som oppositionsparti samt, at man befandt sig i valgkampen forud for forbundsdagsvalget i december 1990, hvilket krævede partiets opbakning bag dets kanslerkandidat.⁹

Da forbundsregeringen i begyndelsen af februar 1990 tilbød den østtyske Modrow-regering omgående forhandlinger om en monetær union forbundet med økonomiske reformer i DDR, var der blandt vesttyske økonomer en udbredt modvilje mod indførelsen af en monetær union på kort sigt. De fleste af de økonomer, som oprindeligt havde kritiseret en hurtig monetær union, underkastede sig imidlertid snart de politiske beslutninger og tog udgangspunkt i den ny situation. Sideløbende med, at kritikken af en hurtig monetær union forstummede, fortøiede sig også den indledningsvis pessimisme i udviklingsprognoserne. Trods en betydelig indbyrdes diversitet var de prognoser, som Forbundsrepublikkens store økonomiske forskningsinstitutter offentliggjorde, senest fra april og frem til den monetære unions effektivering 1. juli 1990 båret af en fælles, grundlæggende optimisme med hensyn til den kommende udvikling i Øst- og Vesttyskland.¹⁰ Det gælder også de prognoser, som forudså et midlertidigt fald i den østtyske produktion. I det øjeblik det stod klart, at der ingen vej var uden om en hurtig monetær union, nærede den økonomiske videnskab trods alt stor tillid til markedskræfterne, den gode vesttyske konjunktur samt den østtyske økonomis potentiale. Tilsyneladende svandt frygten for, at den økonomiske integration ville medføre stabilitetsproblemer samt en kæmpe belastning af de offentlige budgetter i Forbundsrepublikken. Et udpræget fællestræk for prognoserne fra og med april var tværtimod fremstillingen af de vesttyske udgifter som midlertidige samt overkommelige uden skattestigninger.

Givet bl.a. DDR's rigelige mængde af humankapital, dets potentiale som »*Tor zum Osten*« som følge af de tætte handelsrelationer til Østeuropa samt de vesttyske virksomheders beredvillighed til at investere i DDR formodede *Institut der deutschen Wirtschaft* (IW),¹¹ at DDR i 90'erne ville gentage det *Wirtschaftswunder*, som Forbundsrepublikken oplevede i 50'erne. IW anså det for sandsynligt, at den østtyske arbejdsproduktivitet, som man anslog til at udgøre 50% af den vesttyske, ville blive fordoblet i løbet af 10 år, således at velstandskløften mellem Øst- og Vesttyskland i vid udstrækning ville være udlignet ved årtusindskiftet.¹² I betragtning af det østtyske vækstperspektiv anså IW en vedvarende høj grad af strukturel arbejdsløshed for usandsynlig; afviklingen af gamle, urentable arbejdspladser ville blive mødt af en massiv skabelse af nye arbejdspladser.¹³

Horst Siebert, præsident for *Institut für Weltwirtschaft* (IfW), var oprindelig modstander af en monetær union på kort sigt og advarede siden kraftigt imod omstillingsforholdet 1:1 for lønninger. Ikke desto mindre sandsynliggjorde han i en række rapporter¹⁴ op til den monetære, økonomiske og sociale unions ikrafttræden, at Østtyskland – som Vesttyskland efter møntreformen 1948 – ville opleve en eksplosionsagtig vækst i produktionen. En real vækstrate i BNP på 25% i det første år, 20% i det andet og 15% i det tredje år ansås ikke for urealistisk (selv i tilfælde af »langsom vækst« kalkulerede han med 10% i hvert af de tre første år). Heraf fulgte, at Østtyskland i år 2000 ville opnå 80% af det vesttyske BNP per capita.¹⁵ Givet den temporære lønfordel, den kvalificerede arbejdskraft, rådigheden over erhvervsarealer samt nærheden til det østeuropæiske marked, mente Siebert, at DDR havde gode forudsætninger for at tiltrække kapital udefra. Private investeringer ville ifølge Siebert dække en stor del af det østtyske kapitalbehov. Til finansiering af de nødvendige offentlige investeringer pegede

han bl.a. på indtægterne fra privatiseringen af den østtyske statsejendom samt tilvæksten i de vesttyske skatteindtægter.¹⁶

De fem store økonomiske forskningsinstitutter i sammenslutningen *Arbeitsgemeinschaft deutscher wirtschaftswissenschaftlicher Forschungsinstitute*¹⁷ vurderede i deres fælles »Frühjahrgutachten«¹⁸ fra april 1990, at integrationens indledende fase ville påføre den vesttyske stat betydelige udgifter bl.a. til understøttelse af den østtyske arbejdsløshedsforsikring. Man antog dog, at merudgifterne for 1991 ikke ville blive væsentlig højere end merindtægterne. Rapporten pointerede, at enhedens omkostninger ofte blev stærkt overvurderet i den offentlige debat.¹⁹ En betydelig del af Forbundsrepublikkens offentlige kapitaloverførsler til DDR lod sig således finansiere ved hjælp af de skattemæssige merindtægter, som integrationens vækstimpulser ville tilføre Forbundsrepublikken. Desuden anførtes muligheden for offentlige besparelser samt lånefinansiering. Umiddelbart anså man ikke skattestigninger for værende nødvendige – de udgjorde en »ultima ratio«. På lidt længere sigt udelukkede man definitivt behovet for skattestigninger, tværtimod anså man en aflastning af statsbudgettet for værende sandsynlig, idet der foruden ovennævnte skattemæssige merindtægter var et stort potentiale for besparelser på udgifter knyttet til Tysklands deling (*Berlin-Hilfe* mm.) samt på forsvarsbudgettet.²⁰

3. Baggrunden for prognosernes manglende holdbarhed

Den kendsgerning, at de uundgåelige tilpasningsproblemer i kølvandet på den monetære, økonomiske og sociale union i det store hele blev langt mere omfattende end forudset af et flertal af politikere og økonomer, skyldes i høj grad en række fejlvurderede og mere eller mindre uforudsete forhold:

Wirtschaftswunder-illusionen. Den udbredte forestilling om et østtysk *Wirtschaftswunder*, i stil med det Vesttyskland oplevede i kølvandet på møntreformen 1948, beroede på manglende erkendelse af, at en lang række af datidens økonomiske rammebetingelser var væsensforskellige fra dem, som har omgærdet den østtyske transformationsproces. Bl.a. var D-marken i 50'erne en bevidst undervurderet valuta,²¹ hvilket tidligt sikrede Vesttyskland et vækstfremmende handelsbalanceoverskud. D-markens indførelse i DDR var imidlertid forbundet med en opskrivning af den østtyske Mark med over 300%. Det har hæmmet eksporten og fremmet importen, hvorfor Østtyskland har et kæmpe underskud på den regionale handelsbalance i forhold til Vesttyskland. Desuden haltedede udviklingen i efterkrigstidens vesttyske lønniveau efter udviklingen i produktiviteten.²² Det styrkede konkurrenceevnen samt begunstigede investeringer som følge af høje avancer. Den monetære union påførte derimod Østtyskland et lønniveau, som var betydeligt højere end produktiviteten kunne bære. Kraftige lønstigninger har siden forstærket denne udvikling og således svækket den østtyske konkurrenceevne (se nedenfor). Endelig skal det fremhæves, at 50'ernes »sociale markedsøkonomi« havde meget lidt tilfælles med det fordringsfulde og bekostelige sociale og regulative system, som kendetegner den moderne vesttyske velfærdsstat. Dette system, som således er tilpasset en højt udviklet og velstående stat, blev under genforeningens korte forberedelsestid overført på det østtyske samfund, som udviklingsmæssigt befinder sig på et betydeligt lavere niveau, og som derfor ikke ved egen kraft kan oppebære det pågældende system.²³

Sandheden om den østtyske økonomis forfatning. Årelang omfattende svindel med DDR's statistiske materiale betød, at de tal, DDR forsynede vesten såvel som broderlandene inden for COMECON med, ofte var stærkt misvisende. Ikke desto mindre overtog

fremtrædende vesttyske forskningsinstitutter – i mangel af bedre – ofte mere eller mindre ukritisk de pågældende tal og forlenede dem således med troværdighed.²⁴ På grundlag af beregninger foretaget af *Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung* i 1987²⁵ antog mange politikere samt økonomer i foråret 1990, at den østtyske produktivitet udgjorde 50% af den vesttyske produktivitet. En antagelse, der blev brugt som forsvar for omstillingen af de østtyske lønninger i forholdet 1:1, idet de østtyske bruttolønninger kun udgjorde godt 1/3 af de vesttyske.²⁶ Den østtyske produktivitet viste sig imidlertid at være betydelig lavere end oprindelig antaget; i andet halvår af 1990 udgjorde den kun 26,6% d.v.s. godt 1/4 af den vesttyske produktivitet, mens de østtyske bruttolønninger i samme periode udgjorde 36,4% af de vesttyske.²⁷ Forsvaret for kursen 1:1 ud fra et produktivitetshensyn viste sig således uholdbart. Mange overså tilsyneladende, at den østtyske produktivitet ikke var den samme om målt i en lukket planøkonomisk eller i en åben markedsøkonomisk sammenhæng. Også værdien af den østtyske realkapital viste sig at være stærkt overvurderet. Man (inklusive pessimisterne inden for SPD samt De Grønne) antog, at privatiseringen af den østtyske statsejendom ville bringe betydelige indtægter.²⁸ Disse skulle ifølge genforeningstraktaten primært anvendes til omstrukturering af den (endnu ikke privatiserede) østtyske statsejendom samt sanering af DDR's statsgæld. Ved sin afvikling ultimo 1994 efterlod *Treuhandanstalt* imidlertid ikke et overskud, men en samlet gæld på omkring 204 mia DM.²⁹

Sammenbruddet i den østtyske østhandel. Blandt politikere og økonomer var det i foråret 1990 en udbredt opfattelse, at man kunne udnytte hhv. udbygge de fra DDR-tiden eksisterende handelsrelationer med Østeuropa, således at Østtyskland blev »das Tor zum Osten«³⁰ I 1993 udgjorde østhandlen imidlertid kun ca. 19% af dens 1989-niveau (eks-

porten: 23%, importen: 15%).³¹ En reduktion som har været ensbetydende med tab af store dele af den østtyske produktion. Det drastiske fald i den østtyske østhandel havde to væsentlige årsager: dels D-markens indførelse i DDR og den dermed forbundne opskrivning af den østtyske økonomi, dels COMECON's opløsning (formelt i juni 1991 reelt dog allerede i løbet af 1990), der indebar, at handelen de østeuropæiske stater imellem skulle baseres på konvertibel valuta. Resultatet blev, at de tidligere COMECON-lande i udpræget grad valgte at anvende deres knappe hårde valuta til import af de eftertragtede, konkurrencedygtige produkter fra vesten. Ikke mindst Østtyskland havde med sin nyvundne købekraft mulighed for at købe vestprodukter og udnyttede dette til fulde på bekostning af handelen med Østeuropa.

Investeringshæmsko. En række omstændigheder har – navnlig de første år – virket hæmmende på investeringsaktiviteten i de nye forbundslande. Ifølge en undersøgelse fra 1992 foretaget af *Deutscher Industrie- und Handelstag* angav de vesttyske investorer følgende omstændigheder som de primære investeringshindringer:³²

- Usikkerhed med hensyn til ejendomsrettighederne til jord og virksomheder (jf. håndhævelsen af princippet om restitution af tidligere ejendom fremfor substitution)
- Utilstrækkeligt forvaltningsapparat.
- Mangelfuld infrastruktur.
- Økologiske fortidssynder (*Altlasten*).

Mere underordnet nævnes herudover følgende investeringshindringer: uudnyttet produktionskapacitet i Vesttyskland, for hurtig udligning af lønforskellene mellem øst og vest, høje omkostninger i forbindelse med sociale ordninger (jf. bl.a. den 1-årige opsigelsesbeskyttelse) samt overdrevne ejendomspriser. Et forhold, som ikke kommenteres, men som uden tvivl har hæmmet privatiseringen af de

tidligere statsejede virksomheder, er desuden disse virksomheders ofte katastrofale stand forbundet med ringe eller manglende markedsandele og dermed udsigten til en bekostelig totalsanering.

Misforholdet mellem løn og produktivitet. Siden 1990 er afstanden mellem det østtyske og det vesttyske lønniveau blevet reduceret væsentligt hurtigere end afstanden mellem den østtyske og den vesttyske produktivitet. Mens den gennemsnitlige østtyske bruttoløn i 1994 udgjorde 73,2% af den vesttyske, udgjorde den østtyske produktivitet kun 53% af den vesttyske.³³ Det enorme lønomkostningsskub i de nye forbundslande kan dels tilskrives den høje omregningskurs på lønninger i forbindelse med D-markens indførelse dels kraftige lønstigninger. Resultat: decimeringen af gamle virksomheder forløber hurtigere end ved lavere løn, og nye små virksomheder gives dårligere startbetingelser. Mange arbejdspladser, som havde været rentable ved lavere løn, må rationaliseres bort, samtidig med at tilskyndelsen til at ansætte ny arbejdskraft forringes. Så længe dette eklatante misforhold består, vil arbejdsløsheden i de nye forbundslande forblive høj.

4. En alternativ genforeningspolitik?

Under indtryk af den østtyske transformationskrise er det ofte blevet fremført, at en form for etapekoncept – som kritikerne af en hurtig fællestysk monetær union forsvarede – havde været at foretrække. Det indebar, at en monetær union først skulle realiseres på længere sigt efter gennemførelse af økonomiske reformer samt betydelige produktivitetsfremskridt i DDR. Konceptets højt besungne fordel var, at man ved at bevare den østtyske Mark til en realistisk (læs: lav) valutakurs sikrede DDR internationale konkurrencefordele og dermed udsigt til høj vækst. Valutakursen skulle beskytte de østtyske virksomheder mod den vestlige konkurrence og give

dem mulighed for at tilpasse sig de nye markedsforhold.³⁴

Uanset valget af valutakurspolitisk model (jf. en flydende kurs overfor en fastkurspolitik med eller uden vesttysk støtte) må man gå ud fra, at ligevægtskursen på den østtyske Mark til at begynde med havde været meget lav.³⁵ En lav valutakurs var imidlertid forbundet med et ekstremt lavt østtysk lønniveau sammenlignet med det vesttyske, idet det nominelle østtyske lønniveau selv ved kursen 1:1 kun udgjorde godt 1/3 af det vesttyske. Ved en valutakurs mellem østtyske Mark og D-mark på 3:1 (hvilket næppe var lavt sat) ville det nominelle lønforhold mellem Øst- og Vesttyskland for så vidt have udgjort omkring 9:1. Selvom man tog højde for en vis lønudligning som følge af afviklingen af prissubsidier samt et lavere prisniveau i DDR havde reallønsforskellene været betragtelige.

Taget mobiliteten mellem DDR og forbundsrepublikken i betragtning, var en lønkløft mellem de to lande af ovennævnte dimensioner uholdbar. Nærheden til det vesttyske arbejdsmarked havde efter al sandsynlighed medført et kolossalt lønsuk, og hvad det rummer af inflationspotentiale samt fare for en flight over i D-mark. Det rejser tvivl om, hvorvidt det reelt var muligt at stabilisere den østtyske Mark. En nok så høj vækst forbundet med udsigten til betydelige reallønstigninger havde, grundet det lave udgangsniveau, navnlig ikke kunnet hindre en fortsættelse af den enorme udvandring fra øst til vest og dermed en yderligere destabilisering af den østtyske økonomi. Givet mobiliteten mellem de to tyske stater fandtes der i foråret 1990 næppe en realistisk omvekslingskurs på den østtyske Mark, som også havde formået at sikre den fornødne økonomiske stabilitet i DDR.³⁶ Arbejdskraftens mobilitet havde således bragt DDR i et dilemma, som hverken Forbundsrepublikken i 1948 eller de øvrige østeuropæiske reformstater befandt sig i.

Indførelsen af den eftertragtede og internationalt anerkendte D-mark som betalingsmiddel i DDR udgjorde for den østtyske befolkning uden tvivl et enestående og overbevisende signal om et vendepunkt i den økonomiske udvikling, også selvom man derved ikke automatisk blev koblet til det vesttyske velstandsniveau. De østtyske udvandringstal taler for, at D-markens indgød befolkningen troen på en fremtid i Østtyskland. Så længe man ikke var villig til at rejse en ny mur og dermed effektivt sætte en stopper for bølgen af udvandrende østtyskere, udgjorde etapekonceptet i foråret 1990 næppe et reelt alternativ til en hurtig økonomisk forening af de to tyske stater.

I forbindelse med D-markens indførelse i DDR havde en lavere omstillingskurs end 1:1 for lønninger unægtelig været at foretrække. – Mellem kursen 1:1 og en realistisk kurs var der en betydelig spændvidde og dermed mulighed for andre kursvariationer (jf. f.eks. forbundsbankens forslag om kursen $2:1 + x$, hvor x er lig kompensation for prisstigninger som følge af afviklingen af prissubsidier). Det var imidlertid i foråret 1990 ikke politisk gennemførligt. Fra politisk hold herskede der i DDR således allerede forud for forhandlingerne om ombytningsforholdene en bred front for en 1:1-løsning, og man nød i dette spørgsmål både opbakning hos det vesttyske SPD samt flere fremtrædende vesttyske økonomer.³⁷ Nok så afgørende var dog, at kravet om kursen 1:1 blev fremført i store folkelige demonstrationer i DDR samt fremført af den østtyske fagbevægelse under truslen om generalstrejke.³⁸ Social uro var det, man mindst af alt havde brug for i den i forvejen labile situation i DDR. En offentlig debat om ombytningsforholdet var uundgåelig, og netop denne debat, hvor visse – navnlig vesttyske – politikere og økonomer tidligt forsvarede kursen 1:1, var med til at underminere muligheden for en lavere kurs.

5. Afslutning

De graverende fejlvurderinger i foråret 1990 med hensyn til den økonomiske udvikling i kølvandet på den fællestyske monetære, økonomiske og sociale union begrænsede sig ikke til forbundsregeringen, men rakte ind i SPD's ledende rækker, ligesom Forbundsrepublikkens store økonomiske forskningsinstitutter generelt undervurderede unionens omkostninger. Trods disse fejlvurderinger var der imidlertid i foråret 1990 næppe noget gangbart alternativ til en hurtig økonomisk genforening. Hvad angik spørgsmålet om en monetær union på kort eller lang sigt samt spørgsmålet om ombytningsforholdet begrænsede udviklingen i Østtyskland forbundsregeringens handlefrihed. Gennemførelsen af en hurtig monetær union samt de gunstige ombytningsforhold kan i høj grad ses som en bunden opgave; udviklingen dikterede så at sige den overordnede ramme for genforeningspolitikken.

Noter

1. *Verhandlungen des Deutschen Bundestages*, 7. 2. 1990, s. 14857; *Verhandlungen...*, 8. 3. 1990, s. 15439. Debatten om en monetær union mellem Øst- og Vesttyskland blev oprindeligt åbnet af Matthäus-Maier, som i en artikel i *Die Zeit* 19. januar 1990 plæderede for en monetær union mellem de to tyske stater i form af D-markens indførelse i DDR. Forbundsregeringen forholdt sig umiddelbart afvisende over for dette forslag, men skiftede allerede i begyndelsen af februar kurs, idet man tilbød regeringen i Øst-Berlin omgående forhandlinger om en monetær union forbundet med økonomiske reformer.
2. *Verhandlungen...*, 8. 3. 1990, s. 15438f. Jf. for et lignende synspunkt økonomiminister Helmut Haussmann i: *Verhandlungen...*, 15. 2. 1990, s. 15138; *Verhandlungen...*, 21. 6. 1990, s. 17211.
3. *Verhandlungen...*, 8. 3. 1990, s. 15439.
4. *Ibid.*, s. 15440f.
5. *F.A.Z.*, 24. 1. 1990, s. 4.
6. *Der Spiegel* Nr. 13, 1990, s. 21f. Den omstændighed at Lafontaine enstemmigt blev valgt til SPD's kanslerkandidat skyldtes ifølge *Der Spiegel* snarere manglen på et alternativ end identificering med hans strategi – Tysklands uforudsete genforeningschance kom så at sige på tværs af Lafontaines kanslerkandidatur.
7. Matthäus-Maier i: *Verhandlungen...*, 21. 6. 1990, s. 17261, som alternativ finansieringskilde fremførte hun muligheden for store besparelser på forsvarsbudgettet; Däubler-Gmelin i: *Verhandlungen...*, 27. 4. 1990, s. 16402.
8. Jf. »Hohes Risiko« *Der Spiegel* Nr. 13, 1990, s. 22; *Süddeutsche Zeitung*, 20. 3. 1990, s. 1.
9. Forud for den formelle afstemning i SPD's bestyrelse om partiets kanslerkandidat (19.3. 1990), havde Lafontaine som betingelse for sit kandidatur frabedt sig *Querschüsse* fra egne rækker angående centrale spørgsmål, jf. *Der Spiegel* Nr. 13, 1990, s. 21.
10. Ovennævnte udelukker ikke afvigende syn på udviklingen hos enkeltstående økonomer. Her begrænser interessen sig dog til de store økonomiske forskningsinstitutter, hvis prognoser var alment anerkendte og opinionsdannende.
11. Gerhard Fels m.fl.: »Sozialverträgliche Ausgestaltung der deutsch-deutschen Währungsunion«, Institut der deutschen Wirtschaft, Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialpolitik 179, Köln 1990.
12. *Ibid.*, s.33, 44ff
13. *Ibid.*, s.29.
14. Horst Siebert: »The economic integration of Germany«, Institut für Weltwirtschaft, Kieler Diskussionsbeiträge Nr. 160, 1990; Siebert: »Lang und kurzfristige Perspektiven der deutschen Integration«, *Die Weltwirtschaft* Heft 1/1990 (Institut für Weltwirtschaft), s. 49-59.
15. Siebert: »The economic integration...«, s. 21f. I IfW's halvårslige konjunkturoversigt for Forbundsrepublikken forudså man en kraftig vækst i den østtyske produktion i løbet af 1991, oven på et fald i 2. halvår af 1990, for nærmere oplysninger henvises til den pågældende rapport af Siebert, jf. Günter Flemig m.fl.: »Bundesrepublik Deutschland:

- Wirtschafts- und Währungsunion mit der DDR stützt Konjunktur», *Die Weltwirtschaft* Heft 1/1990 s. 29ff.
16. Siebert: »Lang- und kurzfristige Perspektiven der deutschen Integration«, *Die Weltwirtschaft* Heft 11 1990, s. 49ff.
 17. Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung (Berlin), HWWA-Institut für Wirtschaftsforschung (Hamburg), Ifo-Institut für Wirtschaftsforschung (München), Institut für Weltwirtschaft (Kiel) og Rheinisch-Westfälisches Institut für Wirtschaftsforschung (Essen).
 18. Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung (Hrsg.): »Die Lage der Weltwirtschaft und der westdeutschen Wirtschaft im Frühjahr 1990«, *DIW Wochenbericht* 15/1990.
 19. Ibid., s. 200ff.
 20. Ibid., s. 202.
 21. Heinz-Peter Spahn: »Das erste und das zweite deutsche Wirtschaftswunder«, *Wirtschaftsdienst* Nr. 2/1991, s. 75.
 22. Jan Prieue og Rudolf Hickel: *Der Preis der Einheit. Bilanz und Perspektiven der deutschen Vereinigung*, Frankfurt am Main 1991, s. 227.
 23. Hans-Eckart Scharrer: »Keine Alternative zur Schockstrategie«, *Wirtschaftsdienst* Nr. 6/1995, s. 301f.
 24. *Der Tagesspiegel* 27. 1. 1994. På foranledning af Der Enquete-Kommission des Bundestages zur Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur har Peter Michael von der Lippe dokumenteret systematisk svindel med DDR's statistik, jf. Presse- og Informationsamt der Bundesregierung, Zentrales Dokumentationssystem, Bonn.
 25. Deutscher Bundestag, Drucksache 11/11,-1987.
 26. Jf. bl.a. en række økonomer fra Institut der deutschen Wirtschaft i en rapport fra marts 1990, Gerhard Fels m.fl.: »Sozialvertragliche Ausgestaltung...«, s. 26. Her antog man, at de østtyske lønomkostninger ville udgøre 50,6% af de vesttyske lønomkostninger (dvs. svarende til produktivitetsforholdet mellem de to lande), idet man udover en tilpasning af det østtyske arbejdsgiverbidrag (jf. socialforsikring) til det vesttyske kalkulerede med en lønudligning (30%) for afviklingen af prissubsidier. Et lignende regnestykke til forsvar for ombytningsforholdet 1:1 fremførte Harmut Küchle og Gernot Müller: »Währungsunion zwischen Bundesrepublik und DDR – Chancen und Risiken für beide«, *WSI Mitteilungen* Nr. 5/1990, s. 260f. Her satte man imidlertid såvel de østtyske lønomkostninger som den østtyske produktivitet til at udgøre godt 40% af det vesttyske niveau.
 27. Statistisches Bundesamt, Fachserie 18, Reihe 1.3, 1994, tab. 5.2 (okt. '95).
 28. Jf. Henning Krumrey: *Aufschwung Ost. Märchen oder Modell*, Frankfurt am Main 1992, s. 117. Treuhånd-præsident Detlev K. Rohwedder vurderede i september 1990 værdien af de østtyske statsvirkomheder til at udgøre 600 mia DM.
 29. *F.A.Z.*, 20. 6. 1995. Den pågældende gæld forventedes at stige til 256 mia DM.
 30. Fels m.fl.: »Sozialvertragliche Ausgestaltung...«, s. 47. Jf. også Siebert: »Lang og kurzfristige Perspektiven...«, s. 50 samt Waigel i: *Verhandlungen des Deutschen Bundestages*, 23. 5. 1990, s. 16670.
 31. Tallene er hentet fra Ifo Spiegel der Wirtschaft 1994/95 og Klaus Werner, »Der Außenhandel der neuen deutschen Bundesländer mit Osteuropa« *Wirtschaftsdienst* Nr. 4/1992, s. 207.
 32. Wilhelm Hankel: *Die Sieben Todsünden der Vereinigung. Wege aus dem Wirtschaftsdesaster* Berlin 1993, s. 92.
 33. Statistisches Bundesamt, Fachserie 18, Reihe 1.3, 1994, tab. 5.2 (okt. 1995).
 34. Jf. bl.a. Lutz Hoffmann: »Wider die ökonomische Vernunft«, *F.A.Z.*, 10. 2. 1990, s. 15.
 35. Erhard Kantzenbach: »Ökonomische Probleme der deutschen Vereinigung. Anmerkungen zur jüngsten Wirtschaftsgeschichte«, *Hamburger Jahrbuch für Wirtschafts- und Gesellschaftspolitik* 35. Jahrg., Tübingen 1990, s. 315.
 36. Sammenlign *ibid.*, s. 316.
 37. Jf. bl.a. Hoffmann, præsidenten for Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung, der oprindeligt var modstander af en hurtig monetær union.
 38. Se Prieue og Hickel: *Der Preis der Einheit*, s. 106.